

حمزہ بن عبدالمطلب

سیدالشہداء علیہ السلام

دکتر منصور داداش نژاد

زمستان ۱۴۰۰

داداش نژاد، منصور، ۱۳۴۵-
حمزه بن عبدالمطلب، سیدالشهداء (علیه السلام) / منصور داداش نژاد: [برای همایش بین المللی حضرت حمزه (علیه السلام)]. - قم: پژوهشگاه
حوزه و دانشگاه؛ جامعه المصطفی العالمیه، ۱۴۰۰.
دوازده، ۱۸۴ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۶۰۳: تاریخ اسلام؛ ۱۲۹)
ISBN: 978-600-298-398-5
بها: ۴۰۰۰۰ ریال
فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه.
نمایه.
۱. حمزه بن عبدالمطلب (علیه السلام)، ۵۴ قبل از هجرت - ۳ ق. ۲. حمزه بن عبدالمطلب (علیه السلام)، ۵۴ قبل از هجرت - ۳ ق. --
سرگذشتنامه، ۳. صحابه - سرگذشتنامه، ۴. Muhammad, Prophet, d. 632 -- Companions - Biography.
الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. همایش بین المللی حضرت حمزه (علیه السلام).
BP۲۵/۷
۲۹۷/۹۳۱
شماره کتابشناسی ملی
۸۷۱۲۸۳۶

حمزه بن عبدالمطلب، سیدالشهداء (علیه السلام)

مؤلف: دکتر منصور داداش نژاد (عضو هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)
ناشران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و جامعه المصطفی العالمیه
صفحه آرای: تحریر اندیشه
چاپ اول: زمستان ۱۴۰۰
تعداد: ۶۰۰ نسخه
لیتوگرافی: سعیدی
چاپ: قم-سبحان
قیمت: ۴۰۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و جامعه المصطفی العالمیه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.
قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات
۳۷۱۸۵-۳۱۵۱، ص. پ. ۳۲۸۰۳۰۹۰، نامبر: ۳۲۱۱۱۳۰۰)
تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰
www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir
فروشگاه اینترنتی: http://rihu.ac.ir/fa/book
مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶
***
قم: خیابان معلم غربی، نش کوچه ۱۸، مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (علیه السلام)، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۳۶۱۳۴
pub-almustafa.ir

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظرگرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی علیه‌السلام، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۶۰۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به‌عنوان منبعی پژوهشی برای زندگانی حضرت حمزة بن عبدالمطلب قابل استفاده است.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلف محترم اثر، دکتر منصور داداش‌نژاد و نیز از ارزیاب محترم اثر، دکتر نعمت‌الله صفری سپاسگزاری کند.

سخن همایش

جستجو در جوانب مختلف زندگانی پیشینیان و به‌ویژه شخصیت‌های تأثیرگذار افق گسترده‌ای را فراروی پسینیان و به‌ویژه دوران کنونی قرار می‌دهد. از سوی دیگر شناخت تاریخ صدر اسلام بدون شناخت همه جانبه شخصیت‌های کنش‌گر آن به خصوص در زمان پیامبر خدا ﷺ امکان پذیر نمی‌باشد.

حضرت حمزه (رضی الله عنه) که از نظر نسب یکی از نزدیک‌ترین شخصیت‌ها به پیامبر ﷺ می‌باشد در طول تاریخ اسلام و به‌ویژه در بازه زمانی مسلمانی خود از سال ششم بعثت تا سال سوم هجرت (که در جنگ احد به شهادت رسید) از تأثیرگذارترین افراد در پیشبرد اسلام بود. شناخت این تأثیر، چرایی و چگونگی آن در گرو شناخت زندگی آن بزرگوار در عرصه‌های دیگر نیز می‌باشد.

همایش بین‌المللی حضرت حمزه (رضی الله عنه) در این راستا و به انگیزه نور تابانی بر تاریخ صدر اسلام به هدف الگوگیری و یا لاقول تجربه آموزی برای زیست کنونی به روش علمی و با بهره‌گیری از قلم و توان علمی شخصیت‌های مختلف، تلاش وافر خود را به عمل درآورد. در این مسیر علاوه بر بهره‌گیری از مقالات علمی اندیشمندان (که انشاءالله در مجلدات جداگانه‌ای چاپ خواهد شد) اقدام به سفارش دو کتاب یکی با محتوای بررسی پژوهشی زندگانی حضرت حمزه (رضی الله عنه) و دیگری با محتوای بررسی حمزه نامه‌ها که در تاریخ اجتماعی ایرانیان تأثیرگذار بوده نمود.

کتاب پیش رو با عنوان «حمزه بن عبدالمطلب، سیدالشهدا» با همکاری بین همایش و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه پدید آمد که جا دارد تشکر ویژه از نویسنده محقق و فرهیخته جناب

آقای دکتر منصور داداش‌نژاد که از نویسندگان توانمند و روشمند و پرتألیف عرصه‌های تاریخی و به‌ویژه عرصه تاریخ اسلام است داشته باشیم.

همچنین از همه همکارانمان در پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، به‌ویژه ریاست محترم، حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر علی محمد حکیمیان و مدیر فرهیخته گروه تاریخ اسلام، حجت‌الاسلام والمسلمین رمضان محمدی و نیز دیگر دست‌اندرکاران در نشر این اثر به‌ویژه گرامیان اسماعیل یارمحمدی، حسین عسکری و سیدعدنان اسلامی تشکر و قدردانی می‌نمایم. همچنین در این سو‌لازم است از مسئول محترم همایش جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر رفیعی محمدی که اصل ایده و نیز اجرا و حمایت و مدیریت همایش را به عهده داشتند تشکر ویژه می‌نمایم.

همچنین لازم است از تلاش‌های مخلصانه و بعضاً شبانه‌روزی دوستانمان در مجتمع آموزش عالی تاریخ، سیره و تمدن اسلامی و به‌ویژه مدیر اجرایی پیشین همایش جناب آقای علی‌الله اکبری و مدیر اجرایی و معاونت پژوهش کنونی مجتمع جناب حجت‌الاسلام والمسلمین اوصیاء تقدیر و تشکر خاص نمایم.

بی‌اغراق باید گفت که بار عمده پیگیری‌ها و انجام امور بر عهده دوست عزیزمان جناب حجت‌الاسلام والمسلمین حسن صادقی پناه بود که برای ایشان و نیز همکارانشان در معاونت پژوهش مجتمع به‌ویژه جناب آقای سیدمجتبی حسینی شمس و آقای دکتر اسدالله رحیمی از درگاه خداوند متعال آرزوی توفیق روزافزون دارم.

امید آن است که این اثر و نیز سایر آثار همایش بین‌المللی حضرت حمزه رضی الله عنه بتواند سهمی هرچند ناچیز در شناساندن تاریخ به‌ویژه تاریخ صدر اسلام ایفاء نموده و به باروری محتوا و روشمندی مطالعات تاریخی کمک نماید.

باتشکر

نعمت‌الله صفری فروشانی

دبیر علمی همایش بین‌المللی حضرت حمزه (س)

فهرست مطالب

در آمد ۱

فصل اول: احوال شخصی

- ۱-۱. سال تولد ۳
- ۲-۱. نام و نسب ۵
- ۳-۱. بستگان ۷
- ۱-۳-۱. پدر ۷
- ۲-۳-۱. مادر ۷
- ۳-۳-۱. برادران و خواهران ۸
- ۴-۳-۱. همسران ۹
- ۵-۳-۱. فرزندان ۱۰
- الف) اُمّامه، دختر حمزه ۱۱
۱. انتقال اُمّامه از مکه به مدینه ۱۱
۲. ازدواج اُمّامه ۱۲
۳. سهم بردن اُمّامه از مولای حمزه ۱۳
- ب) یعلی بن حمزه ۱۴
- ج) عمارة بن حمزه ۱۵
- ۶-۳-۱. نسل حمزه ۱۵
- ۷-۳-۱. دیگر بستگان ۱۵
- ۴-۱. شمایل و ویژگی‌ها ۱۸

فصل دوم: پیش از بعثت پیامبر و در دوران مکی

- گفتار اول: پیش از بعثت پیامبر ﷺ ۲۱
- ۱-۱. شرکت در جنگ‌های فجار ۲۱
- ۲-۱. سفر به شام با کاروان تجاری خدیجه ۲۲

۲۲	۳-۱. شرکت در مراسم خواستگاری خدیجه
۲۴	۴-۱. سرپرستی جعفر بن ابی طالب
۲۴	الف) روایت مجاهد بن جبر
۲۵	ب) روایت قاضی نعمان
۲۶	ج) روایت زید بن علی
۲۶	۵-۱. دیگر فعالیت‌ها
۲۶	گفتار دوم: پس از بعثت/ دوران مکی
۲۷	۱-۲. حمایت از پیامبر ﷺ
۲۸	۲-۲. پذیرش اسلام
۳۱	۳-۲. همراهی با مسلمانان در خانه ارقم
۳۱	۴-۲. حمزه در شعب ابی طالب
۳۲	۵-۲. همراهی با پیامبر در عقبه دوم
۳۲	۶-۲. نقد هجرت به حبشه

فصل سوم: پس از بعثت/ دوران مدنی

۳۳	۱-۳. هجرت و اسکان در مدینه
۳۴	۲-۳. پیمان برادری با زید بن حارثه
۳۵	۳-۳. سریه سیف البحر
۳۶	۴-۳. پرچم‌داری در غزوه ابواء
۳۷	۵-۳. پرچم‌داری در غزوه ذوالعشیره
۳۷	۶-۳. سد ابواب
۳۸	۷-۳. شرکت در جنگ بدر
۴۰	۸-۳. پرچم‌داری در غزوه بنو قینقاع
۴۱	۹-۳. شرکت در جنگ احد
۴۱	۱۰-۳. شهادت
۴۷	۱-۱۰-۳. کفن حمزه
۴۸	۲-۱۰-۳. نماز بر حمزه
۴۸	الف) نوع اول: تأکید بر نماز خواندن
۴۹	ب) نوع دوم: تأکید بر تکبیر گفتن
۵۰	ج) نوع سوم: خوانده نشدن نماز
۵۱	۳-۱۰-۳. دفن حمزه
۵۲	۴-۱۰-۳. گریه بر حمزه
۵۳	۵-۱۰-۳. بازتاب شهادت حمزه
۵۶	۶-۱۰-۳. لقب سید الشهداء
۵۹	۷-۱۰-۳. سر انجام وحشی، قاتل حمزه

فصل چهارم: پس از شهادت

- ۶۱-۴. حمزه از منظر اهل بیت.....
- ۶۲-۴. ۱-۱-۴. پیامبر ﷺ.....
- ۶۲-۴. ۱-۱-۴. یاد از جای خالی حمزه.....
- ۶۳-۴. ۲-۱-۴. حمزه در برگ افتخارات بنو هاشم.....
- ۶۳-۴. ۳-۱-۴. ترسیم موقعیت آن جهانی حمزه.....
- ۶۵-۴. ۴-۱-۴. مقایسه فضیلت او با امام علی (علیه السلام).....
- ۶۶-۴. ۲-۱-۴. امیر المؤمنین، علی (علیه السلام).....
- ۶۶-۴. ۱-۲-۴. نام گذاری امام حسن (علیه السلام) به نام حمزه.....
- ۶۷-۴. ۲-۲-۴. یاد نام حمزه در غزوه بنو قریظه.....
- ۶۷-۴. ۳-۲-۴. شورای شش نفره.....
- ۶۸-۴. ۴-۲-۴. در عصر خلافت خود.....
- ۶۸-۴. ۵-۲-۴. در برابر معاویه.....
- ۶۹-۴. ۶-۲-۴. ذکر فضائل حمزه.....
- ۷۰-۴. ۳-۱-۴. حسنین (علیهم السلام).....
- ۷۱-۴. ۴-۱-۴. دیگر ائمه.....
- ۷۳-۴. ۲-۴. عباسیان و نام حمزه.....
- ۷۴-۴. ۳-۴. حمزه از دیدگاه بزرگان جامعه.....
- ۷۶-۴. ۴-۴. حمزه در زبان شاعران.....
- ۷۶-۴. ۱-۴-۴. شاعران عصر نبوی.....
- ۷۷-۴. ۱-۱-۴-۴. امام علی (علیه السلام).....
- ۷۹-۴. ۲-۱-۴-۴. صفیه بنت عبدالمطلب.....
- ۸۰-۴. ۳-۱-۴-۴. کعب بن مالک انصاری.....
- ۸۱-۴. ۱. مرثیه حمزه و شهدای احد.....
- ۸۲-۴. ۲. گریه برای حمزه.....
- ۸۴-۴. ۳. دلداری به صفیه، خواهر حمزه.....
- ۸۴-۴. ۴-۱-۴-۴. حسان بن ثابت خزرجی (م ۵۴ق).....
- ۸۶-۴. ۱. در سوگ حمزه و شهیدان احد.....
- ۸۸-۴. ۲. در سوگ حمزه.....
- ۹۰-۴. ۳. در پاسخ به ابوسفیان.....
- ۹۰-۴. ۴. در رثای جعفر.....
- ۹۱-۴. ۵-۱-۴-۴. عبدالله بن رواحه (م ۸).....
- ۹۲-۴. ۶-۱-۴-۴. دیگر سروده‌ها در عصر نبوی.....
- ۹۳-۴. ۲-۴-۴. شاعران عصر اموی.....
- ۹۴-۴. ۱-۲-۴-۴. ابوالاسود دؤلی (م ۶۹ق).....

۹۵.....	۴-۲-۲. کمیت بن زید اسدی (م ۱۲۶).....
۹۵.....	۴-۳-۳. شاعران عصر عباسی.....
۹۵.....	۴-۳-۱. سُدیف بن اسماعیل (م ۱۴۶).....
۹۶.....	۴-۳-۲. سید حمیری (م ۱۷۳).....
۹۶.....	۴-۳-۳. ناهض بن ثومه (م ۲۲۰).....
۹۷.....	۴-۳-۴. دعبل خُزاعی (م ۲۴۶ق).....
۹۷.....	جمع بندی.....
۹۹.....	۴-۵. حمزه در منابع تفسیری.....
۱۰۰.....	۴-۵-۱. سوره بقره، آیه ۲۵.....
۱۰۰.....	۴-۵-۲. سوره آل عمران، آیه ۱۵ و ۱۶.....
۱۰۱.....	۴-۵-۳. سوره آل عمران، آیه ۳۳.....
۱۰۱.....	۴-۵-۴. سوره آل عمران، آیه ۲۰.....
۱۰۱.....	۴-۵-۵. سوره نساء، آیه ۶۹.....
۱۰۲.....	۴-۵-۶. سوره انعام، آیه ۵۴.....
۱۰۲.....	۴-۵-۷. سوره اعراف، آیه ۴۶.....
۱۰۲.....	۴-۵-۸. سوره توبه، آیه ۱۹.....
۱۰۳.....	۴-۵-۹. سوره توبه، آیه ۱۰۶.....
۱۰۴.....	۴-۵-۱۰. سوره حج، آیه ۱۹.....
۱۰۴.....	۴-۵-۱۱. سوره حج، آیه ۲۳.....
۱۰۵.....	۴-۵-۱۲. سوره حج، آیه ۲۴.....
۱۰۵.....	۴-۵-۱۳. سوره حج، آیه ۳۹.....
۱۰۵.....	۴-۵-۱۴. سوره حج، آیه ۴۰.....
۱۰۵.....	۴-۵-۱۵. سوره نور، آیه ۳۶.....
۱۰۶.....	۴-۵-۱۶. سوره قصص، آیه ۶۱.....
۱۰۶.....	۴-۵-۱۷. سوره عنکبوت، آیه ۶.....
۱۰۶.....	۴-۵-۱۸. سوره احزاب، آیه ۲۳.....
۱۰۷.....	۴-۵-۱۹. سوره فاطر، آیه ۲۲.....
۱۰۷.....	۴-۵-۲۰. سوره ص، آیه ۲۸.....
۱۰۸.....	۴-۵-۲۱. سوره زمر، آیه ۲۲.....
۱۰۸.....	۴-۵-۲۲. سوره جاثیه، آیه ۲۱.....
۱۰۹.....	۴-۵-۲۳. سوره طور، آیه ۱۷.....
۱۰۹.....	۴-۵-۲۴. سوره حدید، آیه ۱۹.....
۱۱۰.....	۴-۵-۲۵. سوره صف، آیه ۴.....
۱۱۰.....	۴-۵-۲۶. سوره حجرات، آیه ۱۵.....
۱۱۰.....	۴-۵-۲۷. سوره تحریم، آیه ۸.....

۱۱۱.....	۴-۵-۲۸. سوره عبس، آیه ۳۸، ۳۹.....
۱۱۱.....	۴-۵-۲۹. سوره مطففین، آیه ۲۲ و ۲۳.....
۱۱۱.....	جمع بندی.....
۱۱۳.....	۴-۶-۱. نام گذاری به نام حمزه.....
۱۱۳.....	۴-۶-۱. نام گذاری به نام حمزه در میان اهل بیت.....
۱۱۴.....	۴-۶-۲. نام گذاری به نام حمزه در میان صحابه و تابعان.....
۱۱۵.....	۴-۷-۱. زیارت و بارگاه حمزه.....
۱۱۵.....	۴-۷-۱. زیارت.....
۱۱۸.....	۴-۷-۲. بارگاه.....
۱۲۰.....	۴-۷-۲-۱. مسجد حمزه.....
۱۲۵.....	۴-۷-۲-۲. تربت حمزه.....
۱۲۵.....	۴-۷-۳. احتفال در کنار مقبره حمزه.....
۱۲۶.....	۴-۸. یاد بودها.....
۱۲۸.....	۴-۹. مطایبات با حمزه.....
۱۲۸.....	۴-۱۰. اخبار ناروا.....
۱۳۰.....	۴-۱۱. حمزه در ادبیات داستانی.....
۱۳۲.....	۴-۱۲. میراث علمی حمزه.....
۱۳۲.....	۴-۱۲-۱. اشعار.....
۱۳۲.....	۴-۱۲-۱-۱. قسم اول، سراینده حمزه.....
۱۳۲.....	۴-۱۲-۱-۱-۱. جنگ فجار.....
۱۳۳.....	۴-۱۲-۱-۲. درباره اسب خود.....
۱۳۴.....	۴-۱۲-۱-۳. مدح پیامبر، مکر حسودان.....
۱۳۴.....	۴-۱۲-۱-۴. مدح پیامبر، سایه انداختن ابر بر پیامبر.....
۱۳۵.....	۴-۱۲-۱-۵. حمایت از پیامبر در برابر قبیله ثقیف.....
۱۳۶.....	۴-۱۲-۱-۶. در برابر ابوجهل.....
۱۳۷.....	۴-۱۲-۱-۷. سریه سیف البحر.....
۱۳۸.....	۴-۱۲-۱-۸. قتل عمرو بن حضرمی.....
۱۳۹.....	۴-۱۲-۱-۹. روز بدر.....
۱۴۰.....	۴-۱۲-۱-۱۰. پس از بازگشت از بدر.....
۱۴۱.....	۴-۱۲-۱-۱۱. قبل از شهادت.....
۱۴۲.....	۴-۱۲-۱-۲. قسم دوم، اشعار منسوب به حمزه.....
۱۴۲.....	۴-۱۲-۱-۱. مدح پیامبر پس از مقابله با ابوجهل.....
۱۴۳.....	۴-۱۲-۲-۲. صحیفه حصار.....
۱۴۴.....	۴-۱۲-۲-۳. درگذشت ابوطالب.....
۱۴۵.....	۴-۱۲-۳. استناد به اشعار حمزه.....
۱۴۶.....	۴-۱۲-۲. روایات.....

فصل پنجم: پیشینه و منابع

۱۴۷.....	۱-۵. پیشینه
۱۴۸.....	۱-۱-۵. ایران
۱۵۰.....	۲-۱-۵. کشورهای عربی
۱۵۲.....	۳-۱-۵
۱۵۲.....	ارزیابی کلی کتاب‌ها
۱۵۳.....	۲-۵. بررسی منابع
۱۵۴.....	۱-۲-۵. کتاب‌های سیره رسول خدا ﷺ
۱۵۵.....	۲-۲-۵. کتاب‌های شرح حال، صحابه نگاری
۱۵۸.....	۳-۲-۵. کتاب‌های ادب و فرهنگ
۱۵۹.....	۴-۲-۵. منابع جغرافیایی
۱۵۹.....	۵-۲-۵. منابع شیعی

پیوست‌ها

۱۶۱.....	پیوست ۱. متن زیارت‌نامه حمزه از مفاتیح الجنان
۱۶۳.....	پیوست ۲. فهرست کتاب‌های منتشر شده درباره حمزه
۱۶۳.....	الف) ایران
۱۶۳.....	ب) کشورهای عربی
۱۶۷.....	فهرست منابع

نمایه‌ها

۱۸۱.....	نمایه آیات
۱۸۲.....	نمایه اشخاص

در آمد

حمزه بن عبدالمطلب از خاندان قریش و عموی رسول خدا ﷺ، به عنوان فردی شجاع، دلیر و جنگجو در تاریخ شناخته می شود. او از پیشگامان در پذیرش اسلام بود و در کنار برادر خود ابوطالب، به حمایت از رسول خدا ﷺ برخاست و او را در برابر مشرکان یاری داد. همراهی او با پیامبر ﷺ، به عنوان برگ برنده ای در صف مسلمانان بود که کفه ترازوی آنان را در برابر مشرکان سنگین کرد. حمزه از هنگامی که دین اسلام را پذیرفت در حوادث و رخدادها در کنار پیامبر ﷺ بود، به ویژه پس از هجرت مسلمانان به مدینه و آغاز درگیری های نظامی میان مسلمانان و قریش، او نقش کاملاً بارز و برجسته ای در این درگیری ها ایفا کرد. پرچمی که رسول خدا ﷺ برای او در مقابله با مشرکان بست، نخستین پرچمی بود که پیامبر برای کارزار علیه مشرکان می بست. رشادت های او در جنگ بدر همراه با حضرت علی (علیه السلام) بسیار نمایان و برجسته بود و در جنگ احد نیز به همین گونه بود.

شهادت حمزه، در سال سوم هجری، تأثیر بسیاری بر اردوگاه مسلمانان گذاشت. آنان در سروده های خویش - که در کتاب های تاریخ و سیره بر جای مانده است - تأثر خود را از فقدان حمزه نشان داده اند. از این پس، نام حمزه، نامی بود که در کنار نام های دیگر همچون امام علی (علیه السلام) و جعفر بن ابی طالب به عنوان برگ افتخاری در حوادث گوناگون یاد و استفاده می شد. اهل بیت همواره از او یاد می کردند، به ویژه امام علی (علیه السلام) اظهار می کرد اگر عمویش، حمزه، و برادرش، جعفر بن ابی طالب، پس از پیامبر ﷺ در کنار او بودند حوادث به گونه ای دیگر رقم می خورد و آنان به جفای در حق اهل بیت رضایت نمی دادند.

نوشته حاضر در صدد است زندگانی حمزه بن عبدالمطلب را بر اساس منابع کهن بررسی و اخبار مربوط به وی را مطالعه انتقادی نماید. با توجه به اینکه حمزه در سال سوم هجری به شهادت رسید و حوادث اختلاف برانگیز پس از رسول خدا ﷺ را درک نکرد و نیز از حمزه نسلی برجای نماند و درباره شخصیت وی اختلافی میان مسلمانان و فرقه ها پیش نیامد، زندگانی وی

محل مناقشه و کشمکش میان گروه‌ها نبود و کمتر بدان پرداخته شد. از این رو درباره، شخصیت حمزه ادبیات غنی علمی و پر باری تولید نشده است.

بیشتر کتاب‌های نوشته شده درباره حمزه در سطح عمومی است و برای استفاده توده مردم و جوانان نوشته شده است. در طول تاریخ ادبیاتی در این زمینه شکل نگرفته است و تنها در عصر حاضر با توجه به بیداری جهان اسلام و قرائت مجدد زندگانی بزرگان صدر اسلام به زندگانی حمزه پرداخته شد و شخصیت حمزه به عنوان شخصیتی نظامی و جنگجو معرفی شده است. حمزه‌نامه‌های نوشته شده در ادبیات اسلامی، داستانی و تخیلی است و رویدادهای رخ داده در آن ارتباطی با حمزه بن عبدالمطلب نداشته و تنها از نام حمزه استفاده شده است.

در پژوهش حاضر، زندگانی حمزه در دو بخش (دوران مکی و دوران مدنی) بررسی و فعالیت‌های وی در این دو دوره احصاء و شماره شده است. پس از شهادت حمزه، ترسیم سیمای وی از سوی اهل بیت و دیگر گروه‌ها همچون شاعران و مفسران مطالعه شده است و در باب مرقد و بارگاه حمزه، تاریخچه و سیر تطور ساختمان مزار حمزه و آداب و آئینی که در کنار آن شکل گرفته پژوهش شده است. مرقد حمزه در کنار بارگاه بقیع، به عنوان محل زیارت اهل مدینه و زائران حرم نبوی بوده است و مسلمانان پیوسته به زیارت آن مرقد می‌رفته‌اند.

نام حمزه در زبان شاعران تداول داشت، از این رو، اشعار سروده شده از سوی حمزه و نیز اشعاری که درباره وی سروده شده بخشی از پژوهش حاضر است.

این نوشته و امदार استادانی است که در به ثمر نشستن آن نویسنده را یاری کردند. مسئولان همایش بین‌المللی حمزه بن عبدالمطلب، به‌ویژه جناب حجت‌الاسلام والمسلمین آقای ناصر رفیعی، مسئولان پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، به‌ویژه حجت‌الاسلام والمسلمین علی محمد حکیمیان و حجت‌الاسلام والمسلمین رمضان محمدی، ارزیاب محترم طرح جناب دکتر نعمت‌الله صفری که با حمایت، تشویق، پشتیبانی و همفکری علمی خود در سامان یافتن و به بار نشستن این طرح، نویسنده را یاری کردند، نهایت سپاس و قدردانی می‌شود.

زحمات برادران عزیزم، جناب آقای حسن صادقی‌پناه، اسماعیل یارمحمدی، حسین عسکری و سید عدنان اسلامی را که با پیگیری‌های ستودنی خود، در انجام یافتن این نوشته سهمی داشتند، ارج نهاده و از ایشان قدردانی می‌شود.

منصور داداش‌نژاد

پاییز ۱۴۰۰

فصل اول

احوال شخصی

۱-۱. سال تولد

ابن اسحاق (م ۱۵۱) فاصله سنی میان حمزه و پیامبر را ۲ سال دانسته است.^۱ واقدی (م ۲۰۷) و بلاذری (م ۲۷۹) سن حمزه را چهار سال بزرگ‌تر از پیامبر نوشته‌اند.^۲ برخی حمزه را شش ماه بزرگ‌تر از پیامبر ذکر کرده‌اند.^۳ ابن عبدالبر (م ۴۶۳) بزرگ بودن سن حمزه نسبت به پیامبر را صحیح ندانسته و وجه آن را شیر خوردن هر دو از ثویبه با شیر فرزندش، مسروح، ذکر کرده است.^۴ ابن عبدالبر ذکر می‌کند در صورتی که این دو در زمان‌های متفاوتی شیر خورده باشند می‌توان تفاوت سنی ایشان را محتمل دانست، هرچند بر اساس اخبار، پیامبر، حمزه و ابوسلمه بن عبدالاسد مخزومی از شیر ثویبه که برای پسرش، مسروح، بود استفاده کرده‌اند (بلین مسروح)^۵ و از فرزند دیگری برای ثویبه یاد نشده است که پیامبر یا حمزه از شیر آن در زمان دیگری بهره برده باشند. این گزارش قرابت سنی میان پیامبر و حمزه را تأیید و فاصله سنی میان ایشان را حداکثر دو سال قلمداد می‌کند، اما محب‌الدین طبری (م ۶۹۴) برای تصحیح فاصله سنی چهار سال میان این دو بزرگوار چنین گفته است که حمزه در پایان دو سالگی خود از ابتدای شیر مسروح استفاده کرد و پیامبر در آغاز تولد، از پایان شیر مسروح بهره برد،^۶

۱. ابن عبدالبر، الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۷۰. در السیرة النبویه ابن هشام این گزارش وجود ندارد.

۲. واقدی، المغازی، ج ۱، ص ۷۰؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۱، ص ۸۷.

۳. مؤلف ناشناخته، هفت کشور یا صور الاقالیم، ص ۴۹.

۴. ابن عبدالبر، الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۶۹.

۵. ابوالفداء، تاریخ ابی الفداء، ج ۱، ص ۱۷۱.

۶. محب‌الدین طبری، ذخائر العقبی، ص ۱۷۲؛ دیار بکری، تاریخ الخمیس، ج ۱، ص ۱۶۴.

بدین تحلیل می‌توان فاصله سنی چهار ساله میان این دو را پذیرفت. بنا بر روایت ابوهشام رفاعی که سن حمزه را هنگام شهادت در سال سوم هجری، ۵۴ سال دانسته است، پیامبر و حمزه هم سن بوده‌اند.^۱

از شواهد دیگر قرابت سنی حمزه و پیامبر، سال وفات ابومرثد غنوی، هم پیمان حمزه، است. ابومرثد کنز بن حصن غنوی که هم پیمان حمزه بود، هم سن و سال حمزه معرفی شده است (کان تریا لحمزه)، او در سال دوازدهم هجری در خلافت ابوبکر، در ۶۶ سالگی درگذشت.^۲ با توجه به هم‌سن‌وسالی او با حمزه، قاعدتاً در سال سوم هجری، او در سن ۵۶ یا ۵۷ سالگی بوده است، چنان‌که حمزه نیز در همین سنین بوده است. پیامبر (صلی الله علیه و آله) نیز با توجه به رحلت او در سال یازدهم در ۶۳ سالگی در روز احد، حدوداً ۵۴ سال داشته است که در این صورت فاصله سنی میان پیامبر و حمزه حدود دو سال خواهد بود.

سیدجعفر مرتضی عاملی (م ۱۴۴۱ ق)، ضمن آنکه شیر خوردن پیامبر از ثویبه، (کنیز ابولهب) را نپذیرفته است، سن حمزه را با توجه به موضوع نذر عبدالمطلب بر قربانی کردن یکی از ده فرزندش که حمزه نیز یکی از آنان بود حدوداً سیزده تا پانزده سال بزرگ‌تر از پیامبر دانسته است. استدلال او چنین است که حمزه هنگام ادای نذر عبدالمطلب دست‌کم باید سنی حدوداً ۸ سال داشته باشد، پیامبر نیز ۵ سال پس از ادای نذر عبدالمطلب متولد شده است؛ از این‌رو، حمزه دست‌کم ۱۳ سال از پیامبر بزرگ‌تر بوده است.^۳

استدلال جعفر مرتضی عاملی صحیح نیست زیرا منابع نقل کرده‌اند عبدالمطلب هنگامی به ادای نذر خود پرداخت که عبدالله، پدر پیامبر (صلی الله علیه و آله)، کوچک‌ترین فرزند او بود. ابن‌هشام در داستان وفای نذر عبدالمطلب، عبدالله پدر پیامبر (صلی الله علیه و آله) را کوچکترین فرزند عبدالمطلب برشمرده است.^۴ روایت صدوق از امام باقر (علیه السلام) نیز حاکی از آن است که عبدالله پدر پیامبر (صلی الله علیه و آله) دهمین فرزند عبدالمطلب بوده و با تولد وی، عبدالمطلب در صدد وفای نذر بر آمده است.^۵

۱. ابن‌قتیبه، المعارف، ص ۱۲۴؛ معرفة الصحابة، ج ۲، ص ۲۰.

۲. بلاذری، انساب الاشراف، ج ۱۳، ص ۲۵۱.

۳. عاملی، الصحیح من سیرة النبی الاعظم، ج ۲، ص ۱۵۶.

۴. ابن‌هشام، السیرة النبویة، ج ۱، ص ۱۵۳؛ زبیری، نسب قریش، ص ۱۷؛ ابن‌کثیر، البداية و النهایة، ج ۲، ص ۲۵۲.

۵. ابن‌بابویه، من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۸۹.

بنابراین چنانچه اصل موضوع نذر و قربانی کردن صحت داشته باشد، در این هنگام حمزه هنوز متولد نشده بود زیرا که ازدواج عبدالمطلب با هاله دختر وُهبیب مادر حمزه به لحاظ زمانی نزدیک با ازدواج عبدالله پدر پیامبر با آمنه بنت وَهب بود به گونه‌ای که برخی منابع مجلس خواستگاری این دو را در یک جلسه و یک زمان دانسته‌اند (بنگرید ادامه بحث). از این رو همچنان که برخی منابع همچون جمهره النسب هشام کلبی نوشته‌اند عبدالمطلب ۱۳ فرزند پسر داشته است^۱ که حمزه بن عبدالمطلب و عباس بن عبدالمطلب آخرین فرزندان او بوده‌اند و چنان که داستان قرعه‌کشی برای ادای نذر پذیرفته شود، این دو در قرعه‌کشی اصلاً حضور نداشته‌اند.

با توجه به گزارش نخست که ابن اسحاق ناقل آن بود، حمزه ۴۲ سال پیش از بعثت پیامبر، در سال ۵۶۹ میلادی، چشم به جهان گشود و هنگامی که پیامبر تولد یافت، حمزه، ۲ ساله بود. هنگام درگذشت عبدالمطلب، حمزه ۱۰ سال و پیامبر ۸ سال داشت.^۲

بنا بر آنچه بیشتر منابع نوشته‌اند ثویبه کنیز ابولهب مادر رضاعی حمزه بود. ثویبه به حمزه، رسول خدا ﷺ، و ابوسلمه بن عبدالاسد مخزومی شیر داده بود^۳ و این سه تن برادران رضاعی بودند.

۱-۲. نام و نسب

حمزه به معنای صلابت و شدت است و در ریشه این واژه تنیدی، تیزی، سختی و شدت نهفته است.^۴ شیر را حمزه گویند^۵ از آن جهت که دارای شدت و صلابت است.^۶ «افضل الاعمال اَحْمَزها» به معنای شدیدترین و سخت‌ترین کارها است. ابن درید (م ۳۲۱) ذیل نام

-
۱. ابن کلبی، جمهره النسب، ص ۲۷؛ ابوعبید، کتاب النسب، ص ۱۹۶؛ ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۱، ص ۷۴.
  ۲. بلاذری، انساب الاشراف، ج ۱، ص ۹۲.
  ۳. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۱، ص ۸۷؛ یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۹؛ زبیری، نسب قریش، ج ۲، ص ۷۵۲.
  ۴. ابن فارس، معجم مقائیس اللغة، ج ۲، ص ۱۰۳؛ جوهری، الصحاح، ج ۳، ص ۸۷۵؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۵، ص ۳۳۹.
  ۵. فیروز آبادی، القاموس المحيط، ج ۲، ص ۲۷۸.
  ۶. زبیدی، تاج العروس، ج ۸، ص ۵۳.

حمزة بن عبدالمطلب، حمزه را مشتق از تعابیری چون «قلب حمیز» به معنای قلب تیز و برافروخته، «حَمَزَ فاه الخَلُّ» به معنای سرکه دهان او را جمع کرد، دانسته است.^۱ حمزه نامی نو پدید نبود و در عصر جاهلی نیز وجود داشت.^۲

نسب حمزه با نسب پیامبر ﷺ مشترک و از عبدالمطلب به بعد یکی است. نسب او چنین است: حمزه بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبد مناف بن قصی بن لؤی بن غالب بن فهر بن مالک بن نضر بن کنانه بن خزیمه بن مدرکه بن الیاس بن مضر بن نزار بن معد بن عدنان. بنابراین حمزه از طایفه بنو هاشم و از قریش است.

کنیه حمزه ابوعماره و ابوعلی بود^۳ که این دو کنیه برگرفته از نام فرزندان اوست. برخی کنیه وی را ابولیلی نیز نوشته اند^۴ که می تواند تصحیف ابوعلی باشد. حمزه فرزند دختری به نام لیلی نداشت. محمد بن احمد بصری (م ۳۰۱) کنیه ابوعماره را برای حمزه دانسته و کنیه ابوعلی را صحیح ندانسته است،^۵ اما دیگر نویسندگان هر دو کنیه را برای حمزه ذکر کرده اند. دو لقب اسدالله و سیدالشهداء برای او گفته شده است. حمزه پس از شهادت ملقب به سیدالشهداء شد. پیامبر او را سیدالشهدای همه جهانیان از اولین و آخرین معرفی کرد^۶ و از آن پس حمزه با همین لقب یاد می شد چنان که در زبان اهل بیت از جمله امام علی (علیه السلام) و امام حسین (علیه السلام)، حمزه با همین لقب ستایش شده است.^۷

۱. ابن درید، الاشتقاق، ص ۴۵.

۲. محب الدین الطبری، ذخائر العقبی، ص ۱۷۳.

۳. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۳، ص ۵؛ ابن قتیبه، المعارف، ص ۱۲۴.

۴. ابن حبان، السیره النبویه، ج ۱، ص ۴۰۲.

۵. بصری، التاریخ و اسماء المحدثین و کناهم، ص ۱۳۲.

۶. الهلالی، کتاب سلیم بن قیس، ج ۲، ص ۵۶۷؛ ابن بابویه، کمال الدین، ج ۱، ص ۲۶۴.

۷. بلاذری، انساب الاشراف، ج ۵، ص ۱۱۹؛ جاحظ، المحاسن و الاضداد، ص ۱۳۴؛ ابو مخنف، وقعة الطف،

ص ۲۰۶؛ طبری، تاریخ الطبری، ج ۵، ص ۴۲۴.

۱-۳-۳. بستگان

۱-۳-۱. پدر

پدر حمزه، عبدالمطلب بن هاشم بن عبدمناف بن قُصی از قریش بود. او از افراد معتبر در عصر جاهلی بود و به عنوان رئیس مکه و بزرگ بطحا به شمار می رفت. عبدالمطلب اقداماتی از جمله حفر و نوسازی چاه زمزم را در کارنامه خود داشت و سنت‌هایی همچون سقایت و آب‌رسانی میان حاجیان را رواج داد. عبدالمطلب هنگامی که حمزه ۱۰ ساله و پیامبر ۸ ساله بودند، درگذشت.^۱

۱-۳-۲. مادر

مادر حمزه، هاله دختر وهیب بن عبدمناف بن زُهره بن کلاب بن مُرّه بود.^۲ او دختر عموی آمنه (دختر وهب بن عبدمناف) مادر پیامبر بود. نام پدر هاله، وهیب است که به صورت اُهیّب نیز ثبت شده است. بنا بر روایتی از امام باقر علیه السلام ازدواج عبدالمطلب با هاله بنت وهیب و ازدواج عبدالله، پدر پیامبر، با آمنه بنت وهب (هاله و آمنه دخترعمو بودند) هم‌زمان و در یک جلسه بود.^۳ این گزارش با دو گزارش زمانی دیگر ناسازگار است و نمی‌تواند صحیح باشد. یعقوبی نوشته بر اساس روایت امام جعفر صادق علیه السلام میان ازدواج پدر پیامبر با آمنه بنت وهب و تولد پیامبر، ۱۰ ماه و به قولی دیگر ۱۸ ماه فاصله بود. بر اساس این زمان‌گذاری و بر اساس گزارش دیگر که سن حمزه را دست‌کم دو سال بزرگ‌تر از پیامبر می‌شمرد، گزارش ازدواج هم‌زمان عبدالمطلب و عبدالله صحیح نیست و عبدالمطلب باید چندین سال پیش از این با هاله ازدواج کرده باشد. چنانچه گزارش ازدواج هم‌زمان عبدالمطلب و عبدالله را بپذیریم، آن گاه باید حمزه را دست‌کم هم سال پیامبر بدانیم. شیر خوردن حمزه و پیامبر از ثویبه - که می‌تواند هم‌زمان بوده باشد - شاهدهی بر هم‌سن بودن پیامبر و حمزه و یا فاصله سنی حدود ۲ سال میان ایشان باشد.

۱. جوادعلی، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، ج ۴، ص ۷۵، ۷۸، ۸۱.

۲. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۳، ص ۵.

۳. همان، ج ۱، ص ۷۶، ۷۰.

۱-۳-۳. برادران و خواهران

پسران عبدالمطلب را (که برادران حمزه بودند) ده تا سیزده پسر نوشته‌اند. دختران عبدالمطلب (که خواهران حمزه بودند)، شش تن بودند و در این باره اختلافی نیست. ابن هشام (م ۲۱۸) و ابن قتیبه (م ۲۷۶) پسران عبدالمطلب را ده تن نوشته‌اند.^۱ هشام کلبی (م ۲۰۴) و قاسم بن سلام (م ۲۲۴) فرزندان عبدالمطلب را سیزده پسر و شش دختر معرفی کرده‌اند.^۲ بر اساس گزارش یعقوبی، عبدالمطلب یازده فرزند پسر و شش دختر داشت.^۳ فرزندان عبدالمطلب (که حمزه یکی از ایشان است) عبارت‌اند از:

حارث و قثم که مادرشان صفیه (دختر جندب از فرزندان عامر بن صعصعه) بود؛
زبیر، ابوطالب، عبدالله، مقوم (عبد الکعبه) که مادرشان فاطمه دختر عمرو بن عائذ بن عمران بن مخزوم بود؛

حمزه که مادرش هاله دختر وهیب (اهیب) بن عبد مناف بن زهره بود؛
عباس و ضرار که مادرشان نثیله دختر جناب بن کلبی بن نمر بن قاسط بود؛
ابولهب (عبد العزی) که مادرش لبنی دختر هاجر بن عبد مناف خزاعی بود؛
غیداق (جحل) که مادرش ممتعه دختر عمرو بن مالک بن نوفل خزاعی بود؛
عبدالمطلب شش دختر به شرح زیر داشت:

ام حکیم بیضاء، عاتکه، برّه، آروی، امیمه که مادرشان فاطمه دختر عمرو بن عائذ بن عمران بن مخزوم بود و صفیه که مادرش هاله دختر وهیب است.^۴
بنابراین حمزه و صفیه از یک مادر به نام هاله (دختر وهیب) بودند و آن دو برادر و خواهر تنی به شمار می‌رفتند.

ابن هشام (م ۲۱۸)، هشام کلبی (م ۲۰۴) و مصعب زبیری (م ۲۳۶)، مادر حمزه، مقوم، غیداق (جحل) و صفیه را هاله دختر (وهیب بن عبد مناف) معرفی کرده‌اند.^۵

۱. ابن هشام، السیرة النبویة، ج ۱، ص ۱۰۹؛ ابن قتیبه، المعارف، ص ۱۱۸.

۲. ابن کلبی، جمهرة النسب، ص ۲۸؛ ابو عبید، کتاب النسب، ص ۱۹۶.

۳. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۱، ص ۲۵۱ و ج ۲، ص ۱۱.

۴. همان.

۵. ابن هشام، السیرة النبویة، ج ۱، ص ۱۰۹؛ ابن کلبی، جمهرة النسب، ص ۲۹؛ ابن قتیبه، المعارف، ص ۱۱۹؛ زبیری، نسب قریش، ص ۱۷.

حارث بزرگ‌ترین فرزند عبدالمطلب بود. حمزه از عبدالله (پدر پیامبر) کوچک‌تر بود و عباس از حمزه کوچک‌تر.

۱-۳-۴. همسران

حمزه سه همسر داشت که عبارت‌اند از:

۱. دختر مَلَّة بن مالک بن عباده بن حجر بن فائد انصاری که یعلی و عامر را برای حمزه آورد.^۱ هشام کلبی مادر یعلی، بکر و عامر را - که در خردسالی درگذشت - دختر مَلَّة بن مالک از اوس دانسته است،^۲ اما به نام وی تصریح نکرده است.
۲. سلمی دختر عمیس خثعمیه که از او دختری به نام امامه داشت که به امة الله یا ام‌ابیها نیز شناخته می‌شد.^۳ واقدی نام او را عماره نوشته است.^۴ ازدواج حمزه با او در مکه بود و هنگام مهاجرت حمزه به مدینه او در مکه ماند.^۵ سلمی پس از شهادت حمزه، با شدادبن هاد لیشی - که ساکن مدینه بود - ازدواج کرد و از او صاحب دو فرزند به نام‌های عبدالله و عبدالرحمان شد،^۶ بنابراین عبدالله - که در اواخر عصر نبوی متولد شد - و عبد الرحمان فرزندان شدادبن هاد، برادران مادری امامه بودند.^۷ ابن قتیبه همسر حمزه را زینب - دختر عمیس خثعمیه - نوشته و نام دختر او را ام‌ابیها دانسته است.^۸
۳. خوله دختر قیس بن قهد انصاری از بنونجار که مادر عماره است.^۹ حمزه پس از هجرت به مدینه با او ازدواج کرد. احمد بن حنبل نقل کرده است که حمزه بن عبدالمطلب چون به مدینه آمد با خوله دختر قیس بن قهد انصاری از بنونجار ازدواج کرد و پیامبر به دیدار حمزه در همین

۱. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۳، ص ۵.

۲. بلاذری، انساب الاشراف، ج ۴، ص ۳۸۱.

۳. ابن حبیب بغدادی، المحبر، ص ۱۰۷؛ بلاذری، همان، ج ۴، ص ۳۸۲.

۴. واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۷۳۸.

۵. همان.

۶. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۱، ص ۱۷۸ و ج ۸، ص ۲۲۳؛ ابن حبیب بغدادی، المحبر، ص ۱۰۸.

۷. ابن کلبی، جمهرة النسب، ص ۳۴.

۸. ابن قتیبه، المعارف، ص ۱۲۵.

۹. ابن کلبی، همان.

خانه می‌رفت.^۱ رازی (م ۴۶۰) در تاریخ مدینه صنعا چنین نوشته است که پس از هجرت مسلمانان به مدینه، روزی پیامبر برای دیدار با حمزه به منزل وی رفت. حمزه در خانه نبود، اما همسرش دختر قهد انصاری حضور داشت، پیامبر را دعوت به حضور در منزل کرد، آن حضرت پذیرفت و به منزل او آمد. همسر حمزه خورشتی را که تدارک دیده بود، برای پیامبر آورد. سخن از رود و حوض کوثر رفت و پیامبر اوصاف آن را بیان کرد.^۲

خوله پس از شهادت حمزه، به همسری حنظلة بن نعمان بن عجلان انصاری شاعر درآمد. ابن سعد فرزندان حمزه از خوله را یعلی، عماره و دو دختر (که زود از دنیا رفتند) بر شمرده است و نوشته همسر حمزه پس از شهادت او، به ازدواج حنظلة بن نعمان بن عمرو درآمد.^۳ ابن قتیبه، مادر عماره، فرزند حمزه، را زنی از بنونجار (که قاعدتاً همان خوله است) دانسته و گفته از عماره نسلی بر نیامد.^۴

برخی چون ازهری^۵ و زبیدی^۶ از فرزند وی به نام فاطمه برای حمزه بن عبدالمطلب یاد کرده‌اند، اما کتاب‌های شرح حال فرزند وی به این نام برای حمزه سراغ نداده‌اند. عماره و یعلی فرزندان حمزه هنگام رحلت پیامبر خردسال بودند و سالیانی بیش از عمر ایشان نگذشته بود.^۷

۱-۳-۵. فرزندان

منابع، فرزندان حمزه را پنج تن به شرح زیر دانسته‌اند: یعلی، عماره، بکر، عامر و امامه. فرزندان حمزه هنگامی که او به شهادت رسید همه خردسال بودند و اطلاعات اندکی درباره ایشان در دست است. درباره سه فرزند حمزه (امامه، یعلی، عماره) منابع گزارش‌هایی ارائه کرده‌اند:

-
۱. احمد بن حنبل، مسند احمد، ج ۶، ص ۴۱۰.
  ۲. رازی، تاریخ مدینه صنعا، ص ۲۹۹.
  ۳. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۸، ص ۳۲۷.
  ۴. ابن قتیبه، المعارف، ص ۱۲۵.
  ۵. ازهری، تهذیب اللغة، ج ۱۳، ص ۲۵۵.
  ۶. زبیدی، تاج العروس، ج ۱۷، ص ۵۳۹.
  ۷. فاسی، العقد الثمین، ج ۵، ص ۳۲۴.

الف) اُمّامه، دختر حمزه

امامه فرزند حمزه از سلمی بنت عمیس بود. نام او را امة الله، ام ایبها و عماره نیز گفته اند، ولی نام صحیح وی امامه است.^۱ در میان فرزندان حمزه، درباره اُمّامه چند گزارش نقل شده است که حاکی از وجود تاریخی اوست:

۱. انتقال اُمّامه از مکه به مدینه

هنگامی که حمزه به مدینه هجرت کرد، همسر خود، سلمی، و فرزند خردسالش، امامه، را در مکه به جای گذاشت. از این رو در سال هفتم هجری پس از صلح حدیبیه، هنگامی که پیامبر برای عمره قضا به مکه آمد، و پس از سه روز اقامت در مکه، هنگام خروج مسلمانان از آن شهر، اُمّامه دختر حمزه که خردسال بود (حدوداً ۸ ساله)، در پی پیامبر و مسلمانان دوید، فریاد ای عمو ای می زد و برای خروج از مکه کمک می خواست، امام علی (علیه السلام) به او توجه کرد و او را به فاطمه زهرا (علیها السلام) سپرد.^۲ فاطمه زهرا (علیها السلام) نگران بود که مبادا خارج کردن دختر حمزه از مکه با یکی از بندهای صلح حدیبیه - بازگرداندن کسانی که از صف مشرکان به مسلمانان می پیوندند - مخالفت داشته باشد که امام علی (علیه السلام) فرمود دختر حمزه از ما است و از آنان نیست.^۳ در مسیر بازگشت چون جعفر بن ابی طالب از موضوع آگاه شد، با توجه به اینکه همسر وی، اسماء بنت عمیس، خاله آن دختر - که مادرش سلمی بنت عمیس بود - به شمار می رفت، تقاضای سرپرستی او را طرح کرد. همچنین زید بن حارثه کلبی که در ماجرای پیمان برادری با حمزه برادر شده بود در این زمینه مدعی بود. پیامبر در این موضوع ورود کرد. جعفر بن ابی طالب را سزاوارتر از دیگران دانست و سرپرستی دختر را به او داد.^۴ اینکه دختر خردسال حمزه در این ایام در مکه نزد چه کسی بوده است، مشخص نیست، اما به او بی توجهی شده بود به گونه ای که خود خواهان ملحق شدن به پیامبر (صلی الله علیه و آله) و یا امام علی (علیه السلام) شده است.^۵ ازدواج مادر او، سلمی، با

۱. صفدی، الوافی بالوفیات، ج ۹، ص ۳۷۹.

۲. بخاری، صحیح البخاری، ج ۵، ص ۱۴۱؛ بیهقی، دلائل النبوة بیهقی، ج ۴، ص ۳۳۸؛ ابن کثیر، البدایة و النهایة، ج ۴، ص ۲۳۴؛ ابن حجر عسقلانی، الاصابة، ج ۸، ص ۲۳.

۳. دیوان حسان بن ثابت، ج ۱، ص ۱۳۲.

۴. واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۷۳۸؛ ابن سعد، الطبقات الكبرى، ج ۸، ص ۱۲۵.

۵. ابن سعد، همان، ج ۸، ص ۱۲۶.

شداد بن هاد لثی که پس از شهادت حمزه صورت گرفت، چنانچه در میان سال‌های چهارم تا هفتم هجری رخ داده باشد، می‌تواند در وضعیت نابسامان دختر حمزه مؤثر بوده باشد. هنگامی که امامه به مدینه آمد، سراغ قبر پدرش، حمزه، و محلی را که به شهادت رسیده بود گرفت، حسان بن ثابت در این هنگام شعری سرود و از مناقب حمزه یاد کرد و او را وزیر رسول خدا دانست:

تسائل عن قوم هجان سمیدع   لدی الباس مفرار الصّباح جسور
فإنّ أباک الخیر حمزة فاعلمی   وزیر رسول اللّٰه خیر وزیر^۱

از گروهی برگزیده و جوانمرد پرسید که در هنگام دشواری جسورند همانا حمزه پدر تو وزیر رسول خدا، بهترین وزیر بود.

۲. ازدواج امامه

هنگامی که جعفر بن ابی طالب در سال هشتم هجری در موته به شهادت رسید، امامه تحت سرپرستی امام علی (علیه السلام) قرار گرفت. پس از مدتی که به سن ازدواج رسید و صلاحیت ازدواج یافت (احتمالاً میانه سال نهم/دهم هجری که امامه ده/یازده ساله بود)، امام علی (علیه السلام) از پیامبر ﷺ خواست با او ازدواج کند، پیامبر نپذیرفت و فرمود امامه دختر برادر رضاعی من، حمزه است.^۲ از امام صادق (علیه السلام) روایت شده است که امیرالمؤمنین فرمود دختر حمزه را بر رسول خدا ﷺ عرضه کردم، ایشان فرمود مگر نمی‌دانی او فرزند برادر رضاعی من است.^۳ بنا بر گزارش ابن اسحاق از عبدالله بن ابی بکر بن حزم، پیامبر به پاس خدمتی که سلمه بن عبدالاسد (ابی سلمه) به او کرده بود و مادرش ام سلمه را به ازدواج پیامبر در آورده بود، دختر حمزه را به ازدواج او در آورد. پیامبر هنگام ازدواج میان سلمه بن عبدالاسد و دختر حمزه فرمود آیا من پاداش سلمه را - که مادرش را به ازدواج من در آورد - دادم؟^۴

۱. دیوان حسان بن ثابت، ج ۱، ص ۱۳۳؛ ابن حجر عسقلانی، الاصابه، ج ۸، ص ۲۳.

۲. واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۷۳۸؛ دیوان حسان، ج ۱، ص ۱۳۲.

۳. کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۴۳۷.

۴. ابن اسحاق، السیر و المغازی، ص ۲۶۱؛ ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۳، ص ۶؛ زبیری، نسب قریش، ص ۳۳۸.

سلمه در خلافت عبدالملک بن مروان (خلافت: ۶۵-۸۶ق) درگذشت. ابن شهاب زهري (م ۱۲۴) نقل کرده است، رسول خدا ﷺ، امامه را به ازدواج سلمه بن ابی سلمه در آورد، اما به جهت بیماری سلمه، این ازدواج سر نگرفت و سلمه در خلافت عبدالملک بن مروان درگذشت. پس از ناکامی سلمه، امامه را به ازدواج برادر بزرگتر او عمر بن ابی سلمه، در آوردند که او نیز در عصر خلافت عبدالملک درگذشت.^۱

سرنوشت امامه روشن نیست. برخی گزارش‌ها حاکی از آن است که امامه پیش از اینکه به خانه بخت رود، درگذشت. گزارش ابن اسحاق و برخی منابع دیگر چنین است.^۲

۳. سهم بردن امامه از مولای حمزه

کلینی (م ۳۲۹) با سند خود از امام صادق علیه السلام نقل کرده است که - چندین سال پس از شهادت حمزه - مولای آزاد کرده حمزه بن عبدالمطلب درگذشت و رسول خدا ﷺ میراث او را به دختر حمزه داد. حسن بن محمد بن سماعه ذیل این روایت دو نکته را یاد کرده است؛ نخست اینکه مولای درگذشته فرزندی نداشته و دوم اینکه زن نیز ولای عتق را به ارث می‌برد.^۳ شیخ طوسی، در تهذیب الاحکام در این باب دو گونه روایت آورده است: گونه اول همان است که کلینی یاد کرده و بر اساس گونه دوم روایت که از امام صادق علیه السلام نقل شده است: چون مولای دختر حمزه درگذشت و برای او دختری بود، پیامبر نصف مال او را به دختر حمزه و نیم دیگر را به دختر متوفی داد.^۴ محدثان شیعه روایت دوم را نپذیرفته و صدور آن را در زمینه تقیه دانسته‌اند؛^۵ زیرا بنا بر مذهب شیعه در ارث، چنانچه از طبقه اول فردی وجود داشته باشد، ارث به طبقات دیگر نمی‌رسد و مولای حمزه چنانچه دختری به جای گذاشته باشد نوبت به دختر حمزه نخواهد رسید. ابوحنیفه، قاضی ابویوسف و دیگر فقهای اهل سنت بر اساس روایت دوم فتوا داده‌اند و با توجه به رفتار پیامبر درباره دختر حمزه، مولای عتاقه/آزادکننده را سزوار به میراث دانسته‌اند.^۶

۱. بلاذری، انساب الاشراف، ج ۴، ص ۳۸۲.

۲. ابن حبیب بغدادی، المجبر، ص ۱۴.

۳. کلینی، الکافی، ج ۷، ص ۱۷۰.

۴. طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۳۳۰.

۵. همان، ص ۳۳۲.

۶. شیبانی، المبسوط، ج ۴، ص ۱۵۴، ۱۶۶؛ السرخسی، المبسوط، جزء ۲۹، ص ۳۳۳.

در هر حال، در این روایت می‌توان تردید کرد؛ زیرا بنا بر این روایت، فرزند پسری از حمزه باقی نبوده است تا بتوان وی را در میراث مولای حمزه شریک کرد و تنها دختری از حمزه باقی بوده است و حال آن که منابع از وجود فرزندان پسر برای حمزه در این ایام یاد کرده‌اند. چنانچه غلام آزادشده را مولای دختر حمزه بدانیم نه خود حمزة بن عبدالمطلب، همان گونه که روایت دوم شیخ طوسی چنین است و سهیلی نیز در گزارشی آن را تأیید کرده و فرد آزادشده را مولای دختر حمزه (نه خود حمزه) دانسته است،^۱ در این صورت وجود و حضور فرزندان پسر حمزه تأثیری در موضوع نخواهد داشت.

ابن شهر آشوب بدون ارائه سند، تنها میراث بر حمزه را دختر وی دانسته است و معتقد است همه ارث حمزه به او رسید.^۲ با توجه به این که حمزه در هنگام شهادت پسرانی داشته است، این خبر صحیح به نظر نمی‌رسد. محتمل است ابن شهر آشوب، خبر مربوط به میراث مولای حمزه را با میراث خود حمزه خلط کرده باشد.

ب) یعلی بن حمزه

حمزه با وجود اینکه بازماندگان پسری از خود به جای گذاشت، اما نسل او استمرار نیافت.^۳ یعلی بن حمزه - که کنیه حمزة بن عبدالمطلب بر گرفته از او بود - فرزندی داشت. عماره، فضل، زبیر، عقیل و محمد، پنج فرزند او بودند که همگی زود هنگام درگذشتند و نسل حمزه استمرار نیافت.^۴ ابن سعد و بلاذری نام ایشان را یاد کرده است و سهیلی (م ۵۸۱) تنها فرزند حمزه که باقی ماند را یعلی دانسته و فرزندان او را پنج تن بر شمرده و اظهار کرده آنان نیز چنان که مصعب زبیری (م ۲۳۶) گفته باقی نماندند.^۵

۱. سهیلی، الروض الانف، ج ۶، ص ۱۶۲.

۲. ابن شهر آشوب، متشابهة القرآن و مختلفة، ج ۲، ص ۲۱۶.

۳. ابن سعد، الطبقات الكبرى، ج ۱، ص ۷۶.

۴. ابن سعد، همان، ج ۳، ص ۶؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۴، ص ۳۸۱.

۵. سهیلی، الروض الانف، ج ۶، ص ۱۶۲؛ این گزارش در کتاب چاپ شده نسب قریش مصعب زبیری موجود نیست.

ج) عمارة بن حمزه

بنا بر خبری که بلاذری نقل کرده است، عماره بن حمزه در زمان فتوحات به عراق آمد و به نبرد پرداخت، دهقانی را کشت و پس از بازگشت از عراق، درگذشت.^۱

۱-۳-۶. نسل حمزه

با اینکه منابع نوشته‌اند از حمزه نسلی بر جای نماند،^۲ اما ابن عثمان (م ۶۱۵) از گروهی از اشراف در مصر یاد می‌کند که به «میمونیان» شناخته می‌شدند و ادعا می‌کردند نسبشان به میمون بن حمزه بن عبدالمطلب هاشمی می‌رسد. گروهی از میمونیان در قَرافه مصر^۳ ساکن بودند.^۴ هیچ‌یک از نسب‌شناسان فرزندی به نام میمون برای حمزه نشمرده‌اند. همچنین بر اساس اطلاعاتی که آقابزرگ از یک نسخه خطی نقل کرده است، عبدالاحد بن برهان الدین بن علی سیرجانی که کتاب تفسیر سوره روم را به زبان فارسی برای شاه طهماسب (م ۹۸۴) نوشت، نسب خود را به حمزه بن عبدالمطلب می‌رساند. او نویسنده کتاب برهان دولتشاهی بود.^۵

۱-۳-۷. دیگر بستگان

حمزه به جهت اینکه برخاسته از خانواده پرجمعیتی بود، افراد بسیاری از بستگان او به شمار می‌رفتند:

پیامبر ﷺ. حمزه عموی پیامبر و برادر رضاعی او بود. هر دو از ثویبه (کنیز ابولهب) شیر نوشیدند. از این رو وقتی به پیامبر پیشنهاد شد با امامه دختر حمزه ازدواج کند، نپذیرفت و فرمود حمزه برادر رضاعی اوست و آنچه به واسطه نسب حرام شده به واسطه شیرخوارگی نیز

۱. بلاذری، همان، ص ۳۸۲.

۲. ابن فضل الله عمری، مسالک الابصار، ج ۴، ص ۲۹۵.

۳. قرافه منطقه‌ای در فسطاط مصر است که زیارتگاه بزرگان و صالحان در آنجاست و به عنوان تفرجگاه اهل قاهره شناخته می‌شود (حموی، معجم البلدان، ج ۴، ص ۳۱۷).

۴. ابن عثمان، مرشد الزوارالی قبور الابرار، ج ۱، ص ۱۵۷.

۵. آقابزرگ طهرانی، الذریعة، ج ۷، ص ۱۹۵، پاورقی.

حرام است.^۱ همچنین حمزه باجناب پیامبر نیز بود؛ زیرا میمونه دختر حارث همسر پیامبر خواهر مادری سلمی بنت عمیس، همسر حمزه، بود.^۲ مادر هر دو ی ایشان هند (خوله) دختر عوف بود.

سعد بن ابی وقاص، از صحابه بزرگ رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هاله بنت وهیب، مادر حمزه، عمه سعد بن ابی وقاص بن وهیب بود؛ و از این رو، حمزه پسر عمه او به شمار می رفت. ابن شبه (م ۲۶۲) نقل کرده است، در ماجرای شورای شش نفره برای تعیین خلیفه، امام علی (علیه السلام) از سعد بن ابی وقاص خواست خویشاوندی حمزه عموی امام علی (علیه السلام) را با خود لحاظ نماید و از همراهی با عبدالرحمان بن عوف به نفع عثمان پرهیز کند.^۳

جعفر طیار. با توجه به اینکه سلمی دختر عمیس همسر حمزه بود، بنابراین حمزه باجناب پیامبر (صلی الله علیه و آله)، عباس و جعفر طیار بود؛ زیرا خواهران سلمی به نام های میمونه، لبابه، و اسماء دختر عمیس به ترتیب همسران پیامبر (صلی الله علیه و آله)، عباس بن عبدالمطلب و جعفر بن ابی طالب بودند. بعدها که درباره سرپرستی امامه، دختر حمزه میان امام علی، جعفر و زید بن حارثه سخن پیش آمد، پیامبر امامه را به جعفر سپرد؛ زیرا افزون بر اینکه حمزه عموی او بود، همسر جعفر اسماء خاله امامه به شمار می رفت.

فرزندان جحش. عبدالله بن جحش بن رئاب و حمنه دختر جحش که همسر مصعب بن عمیر بود، هر دو فرزند امیمه، دختر عبدالمطلب، بودند و حمزه دایی این دو به شمار می رفت.^۴ هنگامی که خبر شهادت حمزه را به حمنه، دختر جحش، دادند، برای او رحمت فرستاد و طلب مغفرت کرد، اما چون خبر شهادت همسرش (مصعب بن عمیر) را دادند، بی تاب و بی قرار شد.^۵

زبیر بن عوام. حمزه دایی زبیر بن عوام بود؛ زیرا که صفیه دختر عبدالمطلب مادر زبیر بن عوام و خواهر حمزه بود.

ابوسلمه مخزومی. ابوسلمه بن عبدالاسد برادر رضاعی حمزه بود. هر دو از کنیز ابولهب، ثویبه،

۱. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۱، ص ۸۸.

۲. ابن حبیب بغدادی، المعجر، ص ۱۰۶؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۲، ص ۸۳.

۳. ابن شبه، تاریخ المدینة المنورة، ج ۳، ص ۹۲۸؛ طبری، تاریخ الطبری، ج ۴، ص ۲۳۱.

۴. ابن شبه، همان، ج ۱، ص ۱۲۶.

۵. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۸، ص ۱۹۱؛ کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۵۰۶.

شیر خورده بودند.^۱ سلمه بن ابی سلمه مخزومی فرزند ابوسلمه پس از شهادت حمزه، داماد او شد. رسول خدا، امامه دختر حمزه را به ازدواج سلمه مخزومی در آورد، اما این ازدواج سرنگرفت.^۲

موالی و هم‌پیمانان حمزه. چندین نفر به‌عنوان هم‌پیمان و حلیف حمزه بوده‌اند: ابو مرثد غنوی و پسرش، مرثد بن ابی مرثد غنوی؛^۳ مقداد بن اسود^۴ و جعونه بن شعوب لیشی^۵ به‌عنوان هم‌پیمانان و حلیفان حمزه بودند. هم‌پیمانی این افراد با حمزه - که به احتمال همه موارد آن پیش از اسلام بوده است - نشان از جایگاه و موقعیت حمزه در میان قریش دارد. هم‌پیمانی مرثد بن ابی مرثد و پدرش با حمزه بدین گونه رخ داد که ابو مرثد غنوی که صاحب شکار بود، مردی از قبیله غنی را کشت، او را بازداشت کردند، پسرش مرثد شبانه او را رهاوند و هر دو به مکه آمده و با حمزه که او هم اهل شکار بود هم‌پیمان شدند.^۶ درباره مقداد بن اسود نیز بیشتر منابع مقداد بن عمرو بهرانی را هم‌پیمان بنو زهره دانسته‌اند.^۷ ابن عساکر براساس روایتی از ابن اسحاق مقداد را از پادشاهان کنده معرفی کرده است که دچار قتلی در قبیله خود شد، به خانه خدا پناه آورد و هم‌پیمان حمزه بن عبدالمطلب شد.^۸

جعونه بن شعوب لیشی هم‌پیمان حمزه بود و برخی او را هم‌پیمان بنو هاشم^۹ و برخی هم‌پیمان عباس بن عبدالمطلب نوشته‌اند.^{۱۰}

حمزه چند مولا داشت: حارث بن نبهان به‌عنوان مولای حمزه بن عبدالمطلب یاد شده که در حادثه کربلا به شهادت رسید.^{۱۱} حمزه مولای دیگری داشت که به نامش تصریح نشده است.

۱. ابن هشام، السیرة النبویة، ج ۲، ص ۹۶.

۲. ابن حبیب بغدادی، المجبر، ص ۱۴.

۳. ابن سعد، همان، ج ۳، ص ۳۴؛ خلیفة بن خیاط، تاریخ خلیفة بن خیاط، ص ۳۲؛ ابن حبیب بغدادی، المنمق، ص ۲۴۳.

۴. ابن عساکر، تاریخ مدینة دمشق، ج ۳۸، ص ۶۶.

۵. ابن جوزی، المنتظم، ج ۸، ص ۳۱۷؛ ذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۱۰، ص ۴۸۴.

۶. ابن حبیب بغدادی، المنمق، ص ۲۴۳.

۷. ابن عبد البر، الاستیعاب، ج ۴، ص ۱۴۸۰؛ ابونعیم اصفهانی، ج ۴، ص ۲۵۴.

۸. ابن عساکر، تاریخ مدینة دمشق، ج ۳۸، ص ۶۶.

۹. سمعانی، الانساب، ج ۱۰، ص ۲۹۱.

۱۰. ذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۱۰، ص ۴۸۴.

۱۱. ابن رسان، تسمیة من قتل مع الحسین، ص ۱۵۲؛ جرجانی، الامالی الخمیسیة، ج ۱، ص ۲۲۶؛ محلی، الحدائق

الوردیة، ج ۱، ص ۲۱۰.

امام صادق (علیه السلام) فرمود هنگامی که مولای حمزه بن عبدالمطلب درگذشت، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) میراث او را به دختر حمزه داد.^۱

۱-۴. شمایل و ویژگی‌ها

حمزه قامتی معتدل داشت و به نقلی بلندقامت بود. ابن سعد می‌نویسد: حمزه چهارشانه بود نه بلندقامت بود و نه کوتاه.^۲

به شجاعت معروف بود و به‌عنوان یکی از شجاعان و جنگاوران شناخته می‌شد.^۳ او در نبرد، با دو شمشیر می‌جنگید.^۴ در شعر ابوطالب، حمزه همچون شیری که از شکوهش می‌ترسند، معرفی شده است.^۵ پس از شهادت حمزه، شجاعت و دلاوری او پیوسته ضرب‌المثل بود.^۶ او دارای حمیت و تعصب بود و امام سجاد (علیه السلام) در این مورد فرمود که هیچ حمیتی غیر از حمیت حمزه بن عبدالمطلب وارد بهشت نخواهد شد.^۷

با وجود شجاعت او در جنگ، در زمینه هشیاری در جنگ و آگاهی از ریزه‌کاری‌های نبرد، امام علی (علیه السلام) برتر از او دانسته شده است.^۸

حمزه در شمار اشراف بنو هاشم بود^۹ و به مردم کمک می‌کرد. به او «ابن الملاوٹ» گفته می‌شد؛ زیرا به سید شریفی که مرجع مردم و کمک‌کار ایشان باشد، ملاٹ گویند.^{۱۰}

حمزه اهل شکار بود (کان صاحب قنص) و برای شکار به صحرا می‌رفت.^{۱۱} او به‌عنوان یکی از اسب‌سواران (فُرسان) قریش شناخته می‌شد.^{۱۲} اسب حمزه شناخته‌شده و نامش

۱. کلینی، الکافی، ج ۷، ص ۱۷۰.

۲. ابن سعد، الطبقات الكبرى، ج ۳، ص ۶؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۴، ص ۳۸۵.

۳. اسکافی، المعیار و الموازنة، ص ۸۹.

۴. همان، ص ۹۰.

۵. حمزة الاسد المخشى صولتة.

۶. جاحظ، الرسائل السياسية، ص ۴۲۸، ۴۵۰.

۷. کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۳۰۸.

۸. اسکافی، همان، ص ۸۹.

۹. ابن حبيب بغدادی، المنمق، ص ۳۳۱، ۴۲۱.

۱۰. موید، الطراز، ج ۳، ص ۴۳۸.

۱۱. ابن هشام، السيرة النبوية، ج ۱، ص ۲۹۲.

۱۲. ابن حبيب بغدادی، المنمق، ص ۴۱۹.